

Prima pert per talian y tudësch

**Nadia: (18:18 – 18:32)**

**Co ie pa perdrët nasciù l model de scola paritetich? Cunfronc, idealism y mpëni. Ti cialon plu avisa ala storia y ai bujëns dla persones per capì l svilup y l valor de chësc sistem educatif.**

**Usc maschila (18:35 – 22:15):**

L'istruzion ie giut alalongia stata l privilegh de na pitla mendranza. Chësc vel nce per l raion de lingaz ladin. Do l Cunzil de Trënt, ala metà dl 16ejim secul, ti univel dantaldut dat cunscidrazion al nseniamënt de religion, che univa n pert nce tenì per ladin. l prevesc locai ova n con' de chël na gran mpurtanza. Cun la reforma scolastica de Maria Theresia dl 1774 iel po' unì metù su la ublianza scolastica generela. Sambën ne ie chësta nia unida metuda ndroa da n iede al auter, y defati univa nce tla valedes ladines la scoles elementeres permò istituides bel plan y dejenëies do. La zircustanzes ne fova nia propi saurides. Pervia che l lingaz aministratif te Gherdëina y tla Val Badia fova te chëi ani l tudësch univa l nseniamënt n gran pert tenì per tudësch, y n pert nce per talian. L ladin univa adurvà canche l fova de bujën de tlarì miec vel' cuntenuc. Te Fascia, te Ampëz y te Fedom fova l talian l lingaz de nseniamënt primer. L ladin ova ti ani do na mpurtanza segondera tl nseniamënt. Canche l fova dan la Prima viera mundiela unit a se l dé tenscions naziunalistes danter irendentisc talians y naziunalisc tudësch fova te n iede nce l sistem de scola tla valedes ladines ruvà danter la doi frontes. L'autoriteies scolastiches tirolejes se damadova ntëur l 1870 na scola mé tudëscia per la Val Badia. Permò 13 ani plu tert fovel inò preudù 5 ëura al'ena de nseniamënt per talian. Te Fascia, alinconta, univa i tentatifs de cër cërtli de istituì scoles tudësces cumbatui dai prevesc dla valeda. Nce la scunfuries dla Prima viera mundiela ova fazions diretes sun la scoles. Te Fascia ova l'aministrasion militera austriach-ungareja p.ej. drucà tres che l tudësch unisse nsenià sciche materia de ublianza. Do la fin dla viera ie l sistem de scola tla valedes ladines unì talianisà mo dan l fascism. Nce la Opzion ne ie per i ladins nia passeda via a chiet. Chësta ne valova defati nia mé per la populazion tudëscia dl Südtirol ma n pert nce per la valedes ladines. I mutons dla families optantes frecuentova pona cursc de tudësch aposta. Cun la ocupazion dla Wehrmacht tudëscia tl 1943 univa l nseniamënt inò fat per tudësch per duc, ora che te Fascia. Do la fin dla Segonda viera mundiela univel pona menà la descuscion sun ciun model de scola che l dassova da moinlà unì ndroa. l reprejentanc dla dlleja, di chemuns y dla scoles pertendova, n pert nce contra la ulentà di genitores, n model de scola talian-tudësch balanzà cun na pert de nseniamënt per ladin. Tl 1948 à l Ministero per la Istruzion dla Talia dat si bënsté al model de chësta scola nsci tlamà "paritetich". Dala scoles primeres ie chësc model daldò nce unì slargià ora ai autri livei de scola.

**Nadia Rungger 22:12-22:16**

**Do la secunda viera s'á le model de scola svilupá inant.**

Edith Ploner: Sce i jun zoruch a do la secunda vera dl monn jissi imprömadedöt zoruch al'ordinanza dl minister Guido Gonella che cun na ordinanza scëmpla ti á dé ales valades ladines dla provinzia de Balsan la poscibilitè de chësc insegnamënt paritetich. Chël ó dí che i dui lingac prinzipai d'insegnamënt talian y todësch gnò adorá tl medemo numer de ores y poscibilmënter cun le medemo resultat por la scora elementara. l messun recordé che inlaota êl ma la scora elementara d'oblianza. Porchël é chësta stada na fondamënta che ti á daurí le tru al sistem che i un ince aldedaincö. Sambëgn che al n'ê nia ciamó lauré fora assá, chël ó dí che al á orü ester tröpes normes ciamó dedò y chiló fajessi bëgn spo le vare al 1961 olache al é gnü metü sö la lege por la scora mesana. Dal 1962 inant unse la scora mesana d'oblianza y cun chël é gnü lapró trëi agn de scora d'oblianza por duc canc. Ti raiuns ladins s'ân sambëgn ince metü sön le tru da istituì chëstes scores che n'ê denant nia ciamó d'oblianza y n'ê nia ciamó te chësta mosöra.

Edith Ploner: Spo sambëgn n gran vare é gnù fat cun le secondo Statut d'autonomia dl 1972, olache i festejun chëst ann i 50 agn olache la scora á ciafé na fundamënta iuridica cotan plü stabila suradöt cun l'articul 19 dl Statut d'autonomia dl 1972 che é jü ite cotan plü avisa ince sön i insegnanc, á istituí na Intendënza ladina autonoma. Denant n'è la Intendënza ladina nia, suradöt èl n coliamënt dër sterch cun la *Sovrintendenza* taliana. Cun chësc ál sambëgn podü pié ia n tru che á dé spo cancalé la poscibilité de de plü normes d'atuaziun y i sun jüs inant spo cina ales ultimes normes, ales indicaziuns provinziáles y chiló fossel spo n tru lunch y spezifich sce i oresson jí ite sön vigni detai. Mo i oress magari recordé n valgügn punc de chëstes peres miliars dijessi, olache i podun dí che i insegnanc dles scores ladines mëss avëi la conescënza dl lingaz ladin, por la scolina y la scora elementara mëssi ince detlaré le lingaz dla uma ladin. Chësta n'é nia la medema cossa sciöche l'ejam de bilinguism o trilinguism y gnanca la medema cossa sciöche la detlaraziun dl grup linguistich. Implü ól ester por jí sön la gradatöra dles scores ladines y ince dles scolines intratan n ejam de ladin aposta che l'Intendënza tol jö. Chiló él n decret dl Presidënt dla Republica n. 89 dl 1983 che definësc avisa coche an pó rové a insigné te na scora ladina.

**Nadia Rungger 25:27 – 25:33**

**Ti ani á truepes porsones cunlaurá per meter su le model de scola paritetich.**

Edith Ploner: Mëte man cun n pice sistem ó dí sambëgn avëi dotes les porsones che colaborëia por le fá garaté mo ince por le mëte impé. Sëgn sambëgn, zënza normes, zënza leges ne vára nia da avëi n te sistem. Porchël sce i piun ia a nivel dl Südtirol cun la politica che fej les normes y che á le compit da fá les normes. Spo cancalé él da recordé Franz Demez, Hugo Valentin y spo sambëgn ince Florian Mussner y Daniel Alfreider che é stá les porsones prinzipales de referimënt sambëgn dlungia les juntes provinziáles y ince i Presidënc dla Provinzia che á metü chëstes fundamëntes iuridiches por podëi mëte sö y svilupé inant n sistem scolastich. Spo sambëgn él da ponsé al pröm intendënt ladin che é le dot. Franz Vittur, al secondo intendënt che é le dot. Roland Verra y a düc i teams dles intendënzes. I oress ince recordé le dot. Alfred Irsara che á metü sö, dijessi iö l'aministrazion en bona pert, y düc sü teams che á lauré para dijun cancalé tles aministrazions. De pices aministrazions che inlaota messâ ciamó se calcolé les paghes a man y chësc spo cun i vari che é jüs inant sambëgn ince dl svilup dl'aministrazion che á tres fat de majeri laurs. Mo sciöche personalités oressi recordé dassënn ince dotes les maestres y i maestri, che dal '48 inant á podü insigné, á surantut ince responsabilité tla scora ladina, y chësc á spo dedô spo dé veramënter n gran contribut por svilupé le lingaz ladin te scora. Ince chiló él porsones che s'á fat gran mirit y olache i messun dí che al ne gnô inlaota nia cumpedé i menüc. Laota gnôl lauré cun n gran idealism, ince aldedaincö ciamó en pert, mo aldedaincö unse istituzions che pó se dé jö spezificatamënter cun tematices sciöche por ejëmpl le svilup de material didatich. Dessigü él ince ispeturs che s'á fat mirit tla scora ladina, direturies, che á metü impé mo veramënter ince tröpes porsones che á colaboré a nivel costrutif cun chësc sistem. I oress spo sambëgn ince recordé l'isituzion dla scolina ladina che é nasciüda cun la lege 36 dl 1976 cun na competënza primara dla Provinzia autonoma de Balsan y ince do le secondo Statut d'autonomia y che á istituí les scolines provinziáles che vëgn portades dai comuns sciöche strotöres. Ince chiló él sté sambëgn les prömes maestres che á metü sö dijun y á fat funzioné ince les prömes scolines.

**Nadia Rungger 28:22 – 28:40**

**La fasa dl'infanzia ie scialdi importanta per imparé rujnedes. Indicazions provinzieles per la scolines ladines dl 2009 dá dant traverc educatifs en cont dla promozion dl plurilinguism. Culëures ie de aiut per desfarenzié i lingac.**

Edith Ploner: Mo suradöt él la medema maestra o la medema colaboradëssa pedagogica che porta ite sciöche medema porsona de plü lingac. D'atri modí de chësta eté se referësc gonot a na porsona n lingaz por che i mituns y les mitans impares da pici bele da desfarenzié la porsona en referimënt a un n lingaz. Chësc ne vá da nos sambëgn nia deache sciöche i á dit é les maestres y les

colaboradësses pedagogiches che laora tla scolina ladina de lingaz dla uma ladin. Chël ó dí che tan bun che ara vá porteres ite le talian y le todësch te na manira de jüch cun n prinzip de ordin di lingac, chël ó di che cun le caraterisé le lingaz o le definí le lingaz ince tres n corú. Concretamënter oress chël dí lauré cun n fazorel ghel, vërt o cöce amesa le local cun mët lassura le material che vëgn spo definí y descrit por un di trëi lingac che corespogn al corú. Chisc lingac unse tut sciöche referimënt le Portfolio europeich di lingac olache al é ince preodü le bröm por le lingaz inglesc y chël unse odü che al é n model che vá avisa bun por nosta realté ladina olache chësc ordin linguistisch dëida dassënn desfarencié chisc lingac y i dëida bele porté ite te n referimënt. Al porta a na bona reflësciun metalinguistica chël ó dí che mituns y mitans damana: “Y co dijon pa chësc por ghel o por cöce”, cancalé che ai ne sá nia. Chël ó dí che ai s’intënn atira o bele bindebó adora cal che é le lingaz talian y cal che é le todësch ince sce ai ne le baia nia ciamó ativamënter. Mo l’esperienza di ultimi 15 agn s’á mostré cun chësc model sunse bogn ala fin dla scolina da porté a na competënza ativa te düc trëi i lingac la gran pert di mituns y dles mitans. Sambëgn n tema che an mëss traté plü avisa é i mituns y les mitans cun background de migraziun. Dailó él sambëgn da conscidré che chësc é n model valgama complex.

**Nadia (31:02 – 31:10):**

**L plurilinguism à n gran valor y porta a competënzes che juda a fé cunliamënc y ipoteses linguistiches.**

Edith Ploner: Les theories sön les plurilinguism dij avisa che al é competënzes implü che chi che crësc sö cun un n lingaz n’á nia. Y chësc á da nen fá ince cun stüdi che i un fat, ince cun la pert creativa, cun la formaziun de ipoteses cancalé linguistiches. Chël ó dí che plü lingac che an sá plü saurí che an se fej ince da tó sö n lingaz nü lapró. An impara plü saurí. Spo sambëgn él da odëi ince n pü i lingac che an sá, de ci families de lingac che ai fej pert y dijiun les somiënzes di lingac é sambëgn da analisé y da capí sce an ne pó nia bele passé por analogies da un n lingaz al ater. Nos laurun tröp ince cun l’educaziun linguistica integrada chël ó dí che tl insegnamënt y tla didatica vëgnel propi ince metü a confront i lingac. Por ejëmpl la parora ciasa, casa, Haus ó dí che le lingaz talian che é ince n lingaz neolatin ti somëia plü a ciasa o cësa y la parora Haus che é sambëgn n lingaz germanich n’á nia la medema somiënza. Y sön chësc pón ince lauré mo nia ma a nivel de parores mo ince a nivel de costruziun de frases, cun gramatiches integrades y spo sambëgn ince cun tesc sön chi che an pó lauré te de plü manires tolon ite de plü lingac. Eco, chësc sistem é dessigü ciamó da lauré fora y da svilupé inant mo al se porta dessigü a competënzes che pó dedò gní adorades dër bun ince sön le laur, competënzes funzionales di lingac che i savun da baié.

**Nadia (32:53 – 32:59):**

**Per miuré la didatica ie la nrescides dassënn mpurtantes.**

Edith Ploner: Nos piun ia dassënn dales inrescides che vëgn fates, dai dac che i un a desposiziun y sön chi costruiunse formes de aziun y de suport. Sön la chestiun di lingac dailó bonamënter ne sarunse mai impará fora, dailó ciarunse ci che la inrescida de MELA (Mehrsprachig Ladinisch) tla scolina y sëgn tla scora elementara se mostrará. Ince chiló messunse odëi che i ciarun da porté inant te na manira ecuilibrada le talian, le todësch y ince le ladin y chiló messunse odëi propi ince tla didatica singola olache ara mancia. I messun ince renforzé les competënzes dles maestres y di maestri, co podunse pa porté ite chësta didatica integrada te na manira che al portes valch implü, eco. I messun chiló arjunje liví de cualité, definí la cualité y lauré inant spo cancalé vare por vare mo cun de pice vari deache zënza risciunse da avëi de beles parores y n’ester spo nia plü bogn da mudé valch tla realté.

**Nadia (34:03 – 34: 27):**

**Miuré y svilupé inant la didatica, maneje lëures burocratics for plu cumplichei, giapé maestres y maestri cualifiche, aldò de Edith Ploner ie chëstes n valguna ndesfidedes dla scola ladina dal**

didancuei. Dut chësc per purté la sculées y i sculeies ala miëura furmazion puscibla, renfurzan la mutans y i mutons te si personalità.

Edith Ploner: Chësta miú formaziun puscibla taca sambëgn ince adöm cun chisc goals dl 2030 di criters de sostignibilité. Dailó él un de chi de avëi propi na miú formaziun puscibla. Y i messun dí che i un tles valades ladines do la rata en general ciamó na realté economica bindebó bona. Cun chësc contest che i un te nostes valades ladines podunse nos lauré inant te de beles strotöres y chël me infidi da dí che i un veramënter püces realtés olache al n'è nia strotöres adatades. I un ciamó la fortuna da avëi la bona pert di insegnanc cualificá. Chësc é sambëgn ince na indesfida, da ciafé inant de bones maestres y de bogn maestri che á ciamó l'interes, la paziënza y la convinziun da jí a insigné. Sambëgn l'indesfida é chëra de n pice sistem. Y chësc mëssi ince dí che n pice sistem cun les indesfides burocratiches che é aldedaincö de vigni vers, dles inovaziuns y dles complicaziuns che i un de chësc vers devënta por n pice sistem dër na gran indesfida. Al é les porsones che devënta ince plü da fá ert datrai sciöche geniturs. I ciafun difides, al é geniturs che ne s'identifichëia nia. Al é por fortuna na picia mendranza mo chi se dá dër n gran laur. Da gestí datrai mësson ince se rënde cunt che an n'è nia bogn da rové a soluziuns che an se dejidras magari. Le rest é por me la desfida tla didatica, la didatica oress propi dí tigní cunt dles competënzes, ti jí dlungia ai mituns y ales mitans, pié ia da sües competënzes y les svilupé inant. N'atra desfida che é dessigü é chëra ince dla digitalisaziun. Por me ól dí l'implementaziun tla didatica y chësta é na desfida nia da püch chëra da porté ite bele dala scolina, dala scora insö na dërta adoranza dles aplicaziuns y ince dedò di stromënc che ai á a desposiziun y che i savun cheriëia ince na certa dependënza olache la scora mëss bëgn cherié n pü' n cuntrapëis deache zënza vëgnel a mancé competënzes che é dassënn importantes. La sfida é dessigü chëra da vire bun y da renforzé i mituns y les mitans te súa personalité. Chësc dijessi ince che la scora pó fá súa pert, chël ó dí ciaré da i sostigní tla cosciënza de se instësc, da ti dé crëta y forza da crëie te sües competënzes ince sce al n'è nia chëres che la scora valorisëia sciöche les plü importantes. Chël ó dí propi ti dé la forza da vire ince datrai cun limic, deache i ne un nia duc les medemes competënzes, y da fá le miú adinfora. La sfida por me é chëra da jí a chirí i talënc di mituns y dles mitans. Spo vëgnel tres ince desposiziuns lapró por ejëmpl chël dl'educaziun zivica. Iló unse tröc ciamps laite che vá da n'educaziun a na zitadinanza cosciënta y ativa y responsabla. Y chiló unse ciamps intiers che i podun renforzé. Ince l'educaziun finanziara, dijun, é un di ciamps che i podun renforzé. Mo ara vá por me bëgn ince da mioré dassënn la didatica dles materies fondamentales, chël o dí linguistiches, chël ó dí ince matematiches, i lingac foresc mo ince dotes les materies plü creatives á dër na gran importanza por la formaziun dla porsona, ponsun ala musiga, ala nezescité da integré deplü le movimënt y suradöt ince le lauré te proiec. Eco chësc é dër important che i mituns y les mitans ne ais nia chësc savëi despartí mo che ai sides dedò bogn da colié so savëi te na manira interdisciplinara deache la realté dla vita é globala y nia despartida por insegnamënc.

**Nadia (38:40 – 56:33):**

**L model de scola paritetich à giapà na fundamënta mpurtanta cun l Segundo Statut d'autonomia. Ti cialon plu avisa ala scunanza de nosta mendranza y ai ponc de mpurtanza per la ladines y per i ladins tl Statut d'autonomia.**

**Usc maschila: (38:58 – 43:50)**

L'Acurdanza De Gasperi-Gruber dl 1946, nce tlameda "Tratat de Paris" univa rateda la fundamënta de dërt internaziunel dl'autonomia dl Südtirol. L'acurdanza cuntën na lingia de mesures de defendura desfrëntes per la grupa linguistica tudëscia, ma i ladins ne vën tlo mo nia nunziei. Ne vel' pa l'autonomia povester nia per la popolazion ladina? Ma jon damprovia. Da pert dla Talia ne univa l ladin dl 1946 nia cunscidrà n lingaz per sé, ma mé n dialet talian. Chësta fova defati stata l'argumentazion ntan l fascism. Canche l ie tl 1948 po unì ora l Prim Statut d'autonomia univa iló la grupa linguistica finalmënter nunziata, y chël tla pert "Adurvanza dl lingaz tudësch y dl ladin". Ma l prim Statut de autonomia ova n generel n valguna mancianzes. De les cumedé fova, sce n po' di

nsci, la ncèria dla Cumiscion di 19, che ie unida costituída dl 1961. Danter la 19 persones numinedes fovel nce l ladin Franz Prugger. Ma union al presènt. Ciuna mesures de defendura per la grupa linguistica ladina ie pa unides realisesdes dala jita n forza dl Segundo Statut de Autonomia dl 1972? Tlo iel p.ej. da nunziè l sistem dla scola ladina, la reprejentanza ladina tl'aministrazion publica aldò dl proporz etnich o l dèrt d'adurvanza dl ladin ti ufizies di luesc ladins. Oradechèl iel nce la regulamentazion per i ladins ti gremiums politics o nce la mesures de sustèni economich tl ciamp dla cultura. Chèsta lista ne ie nia cumpleta y per uniuna de chèsta tematiches pudèssen cumpedé su de plu spezificazions. N valgun dèrc per la grupa de rujeneda ladina ne fova mo nia nunziei tla prima verscion dl Segundo Statut d'autonomia y ie unides njuntesdes permò plu tert. Tres normes de atuazions y mudazions costituzioneles ie i dèrc dla grupa ladina unic ampliei y segurei. L'ultima gran mudazions ie unides purtedes ite dala lege nsci tlameda "Lege Alfreider". L se trata dla lege costituzionela n. 1 dl 2017. Chèsta lege ti dà ai ladins y ala ladines danter l auter la puscibilità de diventé presidènt o presidènta dla provinzia, a cundizion che i/les ebe na reprejentazion tla jonta provinziela y chèsc ultim pont ie determinènt: tla prima verscion dl Segundo Statut d'autonomia fovel scrit che la Jonta provinziela muessa fundamentalmènter respidlé la presènza dla grupes linguistiches reprejentedes tl cunsèi provinziel. Chèsta despusizion fova n rëm per la grupa linguistica ladina ajache tan che for iel mé un n ladin o una na ladina che se la cava a ruvé te Cunsèi. Chèsc ne tlecova n general nia per na reprejentazion tla Jonta provinziela. Tres na lege costituzionela dl 2001 iel pona unì njuntà che "ala grupa linguistica ladina possa la reprejentanza tla Jonta provinziela tl Südtirol nce unì cunzeduda n desvieda dala reprejentanza proporziunela." Po va pu dut bèn, no pa? Velch critichea che l se trata tlo de na despusizion che vèija mé danora na puscibilità.

Dal'otra pert vèijen, n basa a chisc ejèmpli, nce n mudamènt dl'autonomia dal 1972. Ulons'a cialé n mumènt sèura i cunfins dl Südtirol ora? I ladins d'Ampèz y de Fedom, chèi donca tla provinzia de Belun, possa mé se semiè de tel despusizions de puscibilità. Tl Statut regiunel dl Venet ne n'iel deguna normes de defendura per la popolazion ladina. La lege regiunela dl 1994 n cont dla "Promozion dla mendranzes etniches y linguistiches dl Venet" pieta, ora dl sustèni finanziael, puech (de sustèni) p.ej. per cie che reverda l nseniamènt dl ladin te scola. Per i ladins dl Trentin, chèi de Fascia, velel tl Statut d'autonomia regules spezieles y l nseniamènt dl ladin ie perchèl segurà. Na piera miliera ie iló nce stata la fundazion dl raion cumprensorial ladin ncuei tlamà "Chemun general de Fascia". I ladins dl Südtirol ne giadèsc p.ej. nia de chèsc. Trèi provinzie, regules defrèntes.

Nadia (00:43:53 – 00:44:05)

Cun Leander Moroder rujenons dla mesures de defendura per la rujeneda ladina che l Statut de autonomia dà dant. Ciun ponc dl Statut ie pa da auzé ora?

Leander Moroder (00:44:06 – 00:49:53)

Sce penson plu a chèi de Gherdèina, Badia y ènghe Fascia tla provinzia de Trènt po possen dì che l Statut vèij danora nia puech per nèus, mpo na pona mo na seria de dèrc che nes mèt tla situazion de na mendranzes de chèles bèn cunscidredes, bèn scunedes y nsci inant. Sambèn che pona, dantaldut per l Südtirol, per l Trentin ne vel chèsc nia, nèus on l proporz y chèl ie fat nscila che te n vènces na bona y na stleta da chèsc. Sce tu lèures tla valedes ladines po muesses tu savèi de plu rujenedes, sce no ne vala nia, ne te la caves nia, tl servisc publich muesses propi les savèi, sce no ne giapes nianca l post de lèur y chèl ie plu de segur na bona. Un da demez se stènta n pue', chèl uel dì che i posc che ie ie scialdi resservei per nèus, sambèn "resservei" tlo pudèssen tré ora la parola "resservat" – n post stlut, mé per nèus, massa stlut, chèsc pudèssa vester n dann. Ma te posses nce la drusé. Te posses nce dì, ma sambèn, te chèl mumènt che vede ora, po sce dedora vèniel scrit ora trèi posc da primar tl spedel de Bulsan, chèi sarà al 99% **fac doi per talians y un per n tudèsch**, po cie fej pa chèl che se à detlarà ladin? Chèl ie pona platà, coche nèus dijon, o che l se detlarea autramènter de chèl che l ne ie y chèl ne ie nia tan bel. Per na persona messèi dì che te ies vel' d'auter de chèl che te ies ne ie nia bel. Chèl uel dì che l proporz ie per nèus dessegur na bona de n viers ajache cërta robes nes vèn resservedes, ajache nèus son pa mé n 4 percènt o 4 y

mez, po ntan de posc es tu y chëi ie tiei y chëi ne po deguni belau te tò, chësc ne va nianca autramënter, ma sce tu ues ora pona ies tu danz 4 contra 96 y pona ves sot y che cërta stieres ne ie nia drë puscibl d y chël capësci bëna arjonjer, chël ie mefun bën scialdi sciot y chël vel' mefun bën ënghe per i tudësc y i talians, chël capësci bën, l proporz à da una pert bën na bona, ma l ie danz ënghe zeche che stluj ite datrai la situaziuns. N'otra cossa che, me sà ami, che foss drët mpurtanta foss dessegur la televijion. Nëus on bën al didancuei 5 menuc tla televijion de nutizies, n notizier. Chël ie bën bele truep. Canche fove n tel mut ne fovel chël nia, no. Ma l ne ie mefun nia, permez ënghe mé i Rumanc, p.ej., chëi à lavia la Radio-Televijion Rumancia che ie na istituzion majera che la RAI de Bulsan tlo, zeche de mat, cun 150 dependënc che ie boni de fé trasmiscions ladines per dut l di. Ne ue nia di che muessa sën cialé dut l di la televijion, ma la televijion ie mefun mpo n gran mesun y chël mancia n pue', on bën l dërt de la fé ma plu che ntant ne iel nia laite. Tlo rati che l lim ne ie nianca no dat tan dala politica, ma l ie dat plu che auter dal numer y nëus son danz mé l 4, l 4,5 % y sën vëniel pa inò cumpedà la jënt y po iel da udëi coche la jënt se detlareay l ie da speré che trueps débe ju na detlarazion dl viers ladin. Per nëus iel dessegur na bona, tler, truepa robes vën museredes propi aldò de ch' sta perzentuela.

**Nadia (00:47:17 – 00:47:20-):**  
**Co ie pa la situazion ora de Südtirol?**

**Leander Moroder (00:47:20 – 00:49:53)**  
Ie son pu tresora n cuntat cun i ladins dl'otra valedes, da n valgun ani incà ons metù mpe, chësc fova n pue n tel mi "pallino" coche dij i talians, na tel mi ulentà, na mi idea, che i diretëures di Istituc ladins, ajache nëus n on trëi, un ie te Gherdëina y Badia, un ie te Fascia y un ie lavia te Fodom, che i diretëures ie for tl Cunsëi y tla Cumiscion scientifica dl auter, per chël iel n mumënt plu saurì a coordiné l'atività per nia fé robes doples y cunlauré. Ma pona, sambën, tres chësc cuntat vëni for inò sëura coche la ie , che cosses che te Gherdëina y tla Val Badia te sà propi normal defin – l'ëures de ladin, che te és ch' sta doi ëures de ladin te scola, po sce te ies stlet, po tomes, ma chël ne ài ei nia... da ëi ie dut mé nsci de ulentariat, l ne ie nia materies curiculeres y nscila, no, y sce tu ves t' Ampëz po nianca nia, no, po zeche de mat, sce pënsë, l'ëures de ladin tl'adurvanza publica – te Gherdëina y tla Val Badia iel normal che sce ti scrije a mi ambolt per ladin, po me respuendel per ladin, ma l ne ie nia tan normal: sce te ves delà da Sela o sce te ves delà da Fodom ju, da Pordoi y dojù, pona iela autramënter la situazion. Y ie aude ora che chësc ie bën n gran melvester de chëi che à ënghe la respunsabilità istituzionela te chisc posc se n sta bën ënghe n pue ert datrai y i se nvidieia, ma po sambën, te posses for udëi l got mez plën o mez uet. Nëus l on mpo scialdi plën y po dijons mo: y chël aduvessans mo y chël adurvessans. Ma ëi ie danz scialdi melmetui y la speranza ie pa pitla, pitliscima che l se mude zeche. L' unica ucajion fossa stata che nce chëi ladins fajëssa pert dla Region Trentin-Südtirol, chësc fossa da mé ora l miëur che n pudëssa fé. Èi à nce fat n referendum lavia, coche savon, ulache la gran maiuranza à dit che i ulëssa fé pert de chësta region y chël ie pu da capi: per un de Arabba ie Unieja tan dalonc sciche l ie per mé, per un d' Arabba jì tla Val Badia ne ie pa n spavënt, l ie propi mé 10 km. Chësc fossa una dla cosses che ie me mbincësse plu de dut che chësta valedes che ie pu ënghe ladines pudëssa fé pert de nosta comunità dla Rgion Trentin-Südtirol, propi ajache iló nes dà l Statut d' autonomia cër dërc che ëi se semiëia.

**Nadia (00:49:54 – 00:50:32):**  
**Nsci coche bele da d'otra rujenedes de mendranza à nce tla cumenanza ladina rujenà dla standardisazion dla rujeneda. Tl 1988 à l professëur Heinrich Schmid giapà la ncëria de lauré ora na pruposta per na rujeneda scritta unitera. N valgun ani dant ovel bele metù adum regules per l Rumanc Grijun, la rujeneda unitera di Grijons. L resultat dl lëur de Schmid fova la rujeneda scritta Ladin dolomitan. L'azetanza ie defrënta nsci coche nce la minonghes. Ce dij pa Leander Moroder n chësc cont?**

Leander Moroder (00:50:34 – 00:54:15):

Na rujeneda unitera, bele la parola l dij, ne à ne deguna fazon positiva per cunservé l ladin. Do mi minonga, ne deguna. Ajache na rujeneda unitera danter tan puecia jënt te cin variantes che nëus on, ulache uni varianta ie metuda adum da diesc- a dodescmile persones che à uniuna si rujeneda dl'oma n pue particulera, bën ujina ma particulera, po ne vëighi degun senificat te na criazion de na rujeneda unitera. Cie che nëus adurvessan, chësta ie na mi cunvinzion, ajache nëus pudon se capì zënzauter y sce nëus se lijon danter gherdëina o badiot o fedom pona rati che deguni n' à n problem a capì, chël ne crëi mei, a nivel scrit. Cie che adrvessan, y chël ie mpurtant per chël pruzes de ne ue nia dî de "autodeterminazion" ma de chersciuda de nosta cunscidrazion de noster vester, iló adurvessans zeche che canche rujenon al mond, no, pona fossel bën bel de l fé te una na varianta. Chël dij pu la logica, chësc ie pu na cuestion de economia linguistica, de energies... tanc ie pa chëi che fej traduzions? Tl Istitut, ti istituc n iel n valguni, ce sei pa ie sce te i mëtes adum ne iel nia doi desëines de persones che fej traduzions... co fejes'a a fé dut te trëi o cin variantes? Chësc ie pu n "spreco" de scioldi y de energies. Ie feje chël extra ngërt, ie me pere for canche n dij "fajon per gherdëina y per badiot", chël ne vëighi nia l cajo, ora che, y chël ons bën fat, canche l ie roba per pitli mutons, ma canche te ves pona inant a scola o nsci, po chi dij pa che sce feje n regulamënt o na cossa publica che valëss per duc i ladins pona fossel bën propi unfat o drët sce assan una na varianta per duc. L problem uniter ie po mëter adum, coche n à purvâ, de mëter adum ch' sta variantes che ne ie mpo no tan valives una dal'otra y che ie pona ala fin, chësc ons udù coche ie stata la reazion de n grum, ala fin ne ie deguni a cësa te ch' sta cossa nueva, ajache la ie mpo bendebò nueva per duc y nsci ne la sënt deguni sia y po devëntel na roba n plu y na roba n plu po vester na rujeneda n plu, ma l ladin de gherdëina ie ladin avisa sciche l fascian ie ladin, po dijes tu "bën, sce ue bele mparé na rujeneda nueva po me mperi l nglëisc o l franzëus o l rus o l cinëisc, chël ie na rujeneda nueva, ma che muesse per pudëi scri te mi rujeneda l ladin mparé na rujeneda nueva te na varianta che muesse inò mparé ajache la ie autramënter che la mia, chël ie n luxus che nëus, da mé ora, che truepa jënt ne capësc nia l senificat. Mo n iede, a mi me savëssa bel, sce fassan boni de se mëter a una, chëla fossa mi teoria, sce scrijon zeche propi per duc i ladins, pona tulessans una na varianta, ie é for fat la pruposta, l badiot, no ajache son badiot, son pu de Gherdëina, ma ajache l ie la rujeneda rujeneda da plu jënt y ulache la ie plu nrviseda, for mo, y chëla pudëssa vester chëla che ie la rujeneda "ufiziela". Cun chël sons a una, chël rati che per nosta situazion fossel de gran mpurtanza avëi na rujeneda ufizielmënter recunesciuda, ma che la muessa vester unitera, uel dî metuda adum da elemënc dla variantes ei mefun udù che truepa jënt vëigh sciche furesto y ne se sënt nia a cësa, pu po sce la ie nscila po adurvons zeche d' auter, adurvons n'otra rujeneda, la va pu ënghe sciche rujenda franca pon pu ënghe tò l tudësch o l talian o l nglëisc al didancuei, sambën.

Nadia (00:54:16 – 00:54:35):

**Aldò dl Istitut dla Statistica dl Südtirol ASTAT viv 10,6 % de persones che vën da oradecà te Südtirol. Nsci i numeri dl ann 2020. La grupa de rujeneda ladina ie mëndra. Possa pa la migrazion mëter n pericol i dërc dla mendranza ladina?**

Leander Moroder (00:54:37 – 00:56: 20)

Degun ne ie mei stat bon de, ora che te vel didatura o nscila, ma te na democrazia iel bën rie, de fermé su la jënt sce la se muev ajache sce la se muev po se muevela ajache la uel mparé zeche dai autri, ajache la l' à stleta da ëi a cësa, ajache l ie nchinamei na viera da ëi a cësa y ncuei iel mo l terzo pericol, l clima, che sburdla la jënt dl sud o dala zona dl nord dl' Africa suvier. Co ues'a fermé chësc? Chësc ne ie nia da fermé. Perchël sce ulon fé dainora sciche de dî na viera pona l'ons'a bele perduda danora. L' unica chance ie l plurilinguism. Sce te ies na persona plurilinguela pona ies tu a una de mparé d' autres y te ne têmes nia dal' autres. De chësc se tratëssel. Sce ulon fé a gara cun i autri pona ons bele perdù, o cun chisc 10,6% che te es dit, o cun i tudësch che ie 60% o cun i talians che ie l 22% po ons nëus bele perdù. Sce n pensëssa nsci, chësc ie for stat. I ladins chëi fova tl tēmp dl Impere austroungarich, tan de naziunaliteies fovel pa? Son mpo stac boni de nes manteni. Bonamënter nes vala al didancuei scialdi mic che no dan 150 ani, nsci mesanmënter ala jënt. On

d'utri problems che ntlöëuta ne cunesciövi nia, chësc ie vëira, ma co fejes'a a fermé chësc? Perchël ie l'única chance pensé a sé nstësc, chëi che à legrëza a rujené ladin, chëi che à legrëza de l'nsenié a si mutons y nia destudé la lum, ie dije for che l'ne ie de tei che à bele destudà la lum, che sà mo ladin y ne ti l' à nia nsenià ai mutons. Te chël mumënt che te fejel chël es destudà la lum dl ladin. Te es'a bën mpià d'otra lums. L'ie bën mo rujenedes che ie mortes ora, chël capësci bën nce ie.

**Nadia (00:56:20 – 00:56:31):**

**Per finé via chësta trasmiscion purvon a cialé tl daunì. La grupa de rujeneda ladina te 50 ani. Co ie pa la vijion dl daunì de Edith Ploner y de Leander Moroder?**

Edith Ploner: Sëgn iö speri dassënn che le lingaz ladin se mantëgnes y i sun ince positiva por ci che reverda la previjiun. Iö crëii che le lingaz ladin fajará tres pert de plü de n plurilinguism mo i arati che tles families él intratan gnü odü ite en gran pert le valor che ince n pice lingaz á, sciöche le lingaz ladin. Sambëgn che al é important da ti dé le valor te familia deache sce i messun ma plü l'insigné te scora spo cancalé devëntel ri, spo devëntel lingaz forest. Y dailó arati iö che al foss le risch che al ne gniss nia plü odü ite a nivel de n majer lingaz che á sambëgn na majera atrativité y n majer marcé dijessi ince sön le marcé dl laur. Porchël arati che la mendranza ladina instëssa mëss crëie te chësc valor, mëss le dé inant cun convinziun ai pici mituns y ales pices mitans spo podará ince les istituziuns lauré inant damí. Iö crëii che la competënza di lingac chersciará tl dagní an baiará deplü lingac, magari nia ala perfeziun mo che an á direto chësta adoranza funzionala te de plü lingac chël crëii iö bëgn spo messarunse ince odëi ci lingac. Sce l'inglesc restará a chësc nivel de lingaz de comunicaziun internazionala o sce al sará d'atri svilups. I ne savun nia te cincant'agn cares che podará ester les potënzes dominantes sön le monn o sce ara jará veramënter da svilupé inant i regionalisms, mo dessigü orará ester de gragn lingac de comunicaziun deache le monn é bele dër globalisé y por le monn global sarál tres plü debojëgn da avëi ince n lingaz de comunicaziun plü general.

Por ci che reverda le lingaz ladin sambëgn me imaginëii che al 8este site tles valades ladines, al sará dër ri da porté fora le lingaz ladin. I me dejdrass che le lingaz ladin gniss porté inant ince da chères porsones che ne resta nia plü a vire tles valades ladines, che ai mantëgnes chësta identité de n pice popul mo che i caraterisëia propi sciöche valch de particular a chë manira. Y sce al é n iade n tema che an se assimilâ ion spo crëii che an vá zoruch sëgn a na idea che chësta particularité é bela y chësta particularité vëgn ince viüda cun na certa, dijessi iö, ince forma de "stolz" o da ester propi cosciënc de chësta particularité y de chësta identité. Mo sambëgn l'identité ladina ne sará nia la sora identité. Te 50 agn me imaginëii che i un identités cotan plü moscedades, al depenará sambëgn ince da sciöche la migraziun jará inant. Chësc é n gran tema y intratan savunse che i un tröc lingac bele chiló te nosta provinzia y chisc ará ince so fin da mantigní süa identité y da porté inant chisc lingac. Y ince chiló messarunse imparé da se reporté y da respeté dötes les porsones cun sües identités de provegnënza. Chësta sará na desfida. I arati che ara vais chiló da lauré inant sön chësta cosciënza da avëi chësc pice lingaz, da avëi chësta arpejun y da avëi suradöt ince ligrëza impara.

**Leander Moroder (00: 59:53 - : 01:01:41)**

Tlo muessi po jì zeruch, ajache canche fan tei mutons, po sën vëniel pu dit che ntlëuta rujenoven tan bën ladin, nët nia vëira, nëus rujenan, ma nianca n fruz miec ladin da 50 ani, canche fove n tel pitl che no sën. Chël me nfidi a dì. Y te truepa situaziuns ne ons nianca mei rujená ladin, ntlëuta, no nëus pitli, no i gran y no i nëinesc y no i prevesc y no i ambolc y no i assessëures. Chël vëniel sën rujená deplü. Sun la cualità pudons strité. Tlo ons nëus i istituc, scoles, unions, Usc di Ladins, n gran lëur, iló ons, pudons judé y ti dé ideies coche n po fé a miuré la rujeneda, coche n po fé capì ala jënt che te ne posses nia rujené y po mescedé ite duta la rujenedes zënza pensé, ajache sce te rujenësses tudësch y te mescedësses ie dut talian po unisses pu ënghe mé cuinà y chël messëssa

po nce suzeder pra l ladin. Chësc posses tu fé, ma deplù ne posses tu nia fé. Y perchël speri che n se rënde cont de chësc. Ie me n imagine, ajache tei me dij che ah po morel pa šën tosc ora l ladin? Po diji, ie é šën sessant'ani po speron che vive mo vint ani o zeche deplù, chël sons bën segur che te vint ani ne ie la situazion nia plu stleta che šën. Sce l sarà po te 50 ani o 100 iló me stënti a di ajache chël ie po trëi o cater o cin generazions. Ie y gran pert de chëi che ie cunësce à fat si duvier y ti à nsenià ala proscima generazion. Y te posses mé fé chël. Šën sons te na situazion de democrazia t'Europa y dl mond y nëus messon se rënder cont che chël ie l vester dl dauni: savëi ti rujeneda y vester davierc a mparé duta l'autres.

**Nadia (01:01:43 - 01:02:53)**

Ciunes ie pa la carateristiche dla rujeneda ladina? Ciun aspec de storia y de sozietà ie pa mpurtanc? Ciun senificat à pa l Segundo Statut d'autonomia per la ladines y per i ladins? Y co funziuneia pa l sistem de scola paritetich? A chëstes y a de plù dumandes ti ons cialà plu avisa te chësta trasmiscion de "Understanding Autonomy". Cun l Segundo Statut de autonomia à l model de scola paritetich, che dà inant valores dla rujeneda dl'oma y dl plurilinguism, giapà na fundamënta mpurtanta. Ti on cialà a ponc fundamentei dl Statut de autonomia y ala situazion ora dl Südtirol. Nce tl dauni saral truepa ndesfidedes per n pitl sistem y na pitla rujeneda. Mpurtant iel de manteni la legrëza cun la rujeneda dl'oma y de pensé inant y de svilupé ideies per pudëi tò ite i mudamënc de nosta realtà. La proscima trasmiscion, la otava de "Understanding Autonomy" ti cialons al'autonomia dala pruspèta dla grupa de rujeneda taliana. A tosc da "Understanding Autonomy".